MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue- LVIII, 23 March 2022

जागतिक स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य

* मुख्यसंपादक *
प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

* संपादक *
डॉ. अनिल मुंढे

* सहसंपादक *
डॉ. मारोती कसाब

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
०१.	आदर्श व्यक्तिमत्त्वाचा शोध : युगस्त्री फातिमाबी शेख	डॉ. शेषराव नाईकवाडे	०१
०२.	अरुणा ढेरे यांच्या कवितेतील स्त्रीवादी जाणिवा	सुचित्रा अशोक मदाने	०४
०३.	स्त्रीवादः संकल्पना व स्वरुप	पंडीत नाना लहाने	०८
०४.	मराठी कथा - कादंबऱ्यांतून प्रकट झालेला स्त्रीवाद	बाबासाहेब पांडुरंग लबडे प्रा. डॉ. सविता खोकले	१२
०५.	मराठी कवितेतून अभिव्यक्त झालेला स्त्रीवाद	डॉ. रंदिल गर्जेंद्र साहेबराव	१६
०६.	भारतीय स्त्रीवादाच्या प्रणेत्या क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले	दीपक शिवदास पाटील डॉ. शशिकांत पाटील	२०
०७.	भारतीय स्त्रीवादाच्या प्रणेत्या सावित्रीबाई फुले	डॉ. रामकिशन दहिफळे	२३
०८.	आदिवासी कवितेतील स्त्रीजीवन	डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर	२५
०९.	क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या कवितेतून व्यक्त झालेला स्त्रीवाद	डॉ. श्रीहरी दासू चव्हाण	३२
१०.	भारतीय स्त्रीवादाच्या प्रणेत्या क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले	डॉ. सुभाष भगवान देशमुख	३५
११.	स्त्रीवाद : संकल्पना व स्वरुप	डॉ. गणपती जोतीबा मोरे	३७
१२.	स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि स्त्रीवादी साहित्य	डॉ. डी. के. आहेर	३९
१३.	प्रेमा कंटक यांचे कादंबरी लेखन	डॉ. विजय गणपतराव वारकड	४१
१४.	महात्मा जोतीराव फुले यांचा स्त्री विषयक दृष्टिकोन	डॉ. गोविंद काळे	४३
१५.	मराठी स्त्री ओवीगीतांतून अभिव्यक्त झालेला स्त्रीवाद	प्रा. बबन अण्णासाहेब गित्ते	४७
१६.	मराठी कवितेतून अभिव्यक्त झालेला स्त्रीवाद : विशेष संदर्भ - 'तारी'	डॉ. ललिता सत्यनारायण आय्या	५१
१७.	भारतीय स्त्री वादाच्या प्रणेत्या : क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले	डॉ. दत्तात्रय बाळासाहेब वेलजाळी	५९
१८.	स्त्रीवाद : संकल्पना व स्वरुप	सुभाष हासाजी डोंगरे	६४
१९.	गौरी देशपांडे यांच्या साहित्यातून येणारा स्त्रीवाद	सविता भिवा धनवडे	६६
२०.	भारतीय स्त्रीवादाच्या प्रणेत्या क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले	प्रा. नवनाथ निवृत्ती बेंडे	६९
२१.	मधु सावंत यांच्या कादंबरीतील राजकीय व सामाजिक स्त्री अस्तित्वाचा लढा	डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे	७२
२२.	कवितेतील स्त्रीचे आत्मभान	प्रा. डॉ. श्रीराम मारोतराव कऱ्हाळे	७६
२३.	भारतीय स्त्रीवादाच्या प्रणेत्या क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले	प्रा. राजकुमार मोरे	७९
२४.	स्त्रीवाद : संकल्पना व स्वरुप	स्नेहा व्यंकटराव वाघमारे	८२
२५.	क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या कवितेतील स्त्रीवाद	डॉ. बालाजी गोविंदराव कारामुंगीकर	८५
२६.	सत्यशोधक ताराबाई शिंदे यांच्या साहित्यातील स्त्रीवाद	अक्षय बालाजी रत्नपारखे	८८
२७.	मराठी आदिवासी कवयित्रींच्या काव्यातील स्त्रीवाद	प्रा. डॉ. राजकुमार मुसणे	९३
२८.	सत्यशोधक ताराबाई शिंदे यांच्या साहित्यातील स्त्रीवाद	डॉ. मथुरा मेवाड	९९
२९.	मराठी ग्रामीण साहित्यातील स्त्री आणि आव्हाने : चित्रा	संतोष मारोती चमकुरे	१०२

भारतीय स्त्रीवादाच्या प्रणेत्या क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले

प्रा. राजकुमार मोरे
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

क्रांतिज्योती/सावित्रीबाई फुले या भारतीय समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ आणि कवयित्री होत्या. त्यांना भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका म्हणून ओळखले जाते. त्यांचे पति महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्यासोबत त्यांनी महिलांचे अधिकार सुधारण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. म्हणून त्यांना भारतीय स्त्रीवादाची जननी असे मानले जाते. अशा सावित्री फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी सातारा जिल्ह्यातील नायगाव या गावी झाला. ३ जानेवारी हा दिवस संपूर्ण महाराष्ट्रात विशेषत: १८४० मध्ये 'बालिका दिन' म्हणून साजरा केला जातो. यांचा विवाह महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्याशी झाला. तेव्हा त्या निरक्षर होत्या. त्यांना साक्षर करण्याचे कार्य महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी केले. हे तत्कालीन समाजातील मोठे बंड होते. सार्‍या कर्मठ मनुवादी समाजाच्या विरोधाला न जुमानता विवाहानंतर शिक्षण घेतले आणि एक आदर्श शिक्षिका कशी असावी याचा पायंडा घालून सर्व समाजातील स्त्रीयांना शिक्षणाचे धडे शिकविले. स्त्रियांनी शिकावे हे त्यांचे ब्रीदवाक्य होते. अनाथांना आश्रय मिळावा असे त्यांचे कार्यक्षेत्र होते. सामाजिक कार्यात त्या हिरीरीने भाग घ्यावयाच्या. १८९७ मध्ये प्लेगची भयंकर साथ आली असताना त्यांनी आपल्या स्वत:ला प्रकतीचीही पर्वा न करता प्लेगची लागण झालेल्या लोकांसाठी अहोरात्र काम केले. दुर्दैवाने त्या स्वत:च प्लेगच्या भीषण रोगाला बळी ठरल्या. त्यातून १६ मार्च १८९७ रोजी त्यांचे निधन झाले. अशा क्रांतिज्योती सावित्रीबाई यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य महिलांना शिक्षीत करण्याकरिता आणि त्यांना त्यांचा हक्क मिळवून देण्याकरिता खर्ची घातले.

वाङ्मयीन संपदा :

1) काव्यफुले (काव्यसंग्रह) १८५४
2) सावित्रीबाईची गाणी,
3) सुबोध रत्नाकर,
4) बावनकशी १८९२
5) ज्योतिबांची भाषणे.

शैक्षणिक कार्य :

नेटिव्ह फिमेल स्कुल्स पुणे या संस्थेच्या वतीनेच त्यांनी आपले शैक्षणिक कार्य हाती घेतले. या संस्थाची आर्थिक परिस्थिती बिकट असतानाही इ. स. १८४८ मध्ये म. फुले यांनी पुण्यात बुधवार पेठेत तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. या शाळेत सावित्रीबाई शिक्षिका होत्या. या शाळेसाठी पालकांच्या भेटी घेऊन मुलींना शाळेत पाठवा. शिक्षणाचे महत्त्व पटवून मुली मिळवण्याचे काम पती-पत्नीने केले. समाजातील अनिष्टरूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा दूर करावयाच्या असतील तर प्रथम स्त्रियांना शिक्षण दिले पाहिजे हा विचार त्या दोघांनी स्त्रियांसमोर ठेवला. १८४८ ते १८५२ या कालावधीत जवळपास या दोघांनी पुणे व सातारा परिसरात १८ शाळा सुरू केल्या. सावित्रीबाई यांचे अध्यापनाचे कार्य सर्वच दृष्ट्या उठावदार व गुणवत्तापूर्ण होते. एक आदर्श शिक्षिका यांचे कर्तव्य काय असते याची जाणीव त्यांच्या अध्यापन कार्यातून सतत जाणवत असते. त्यांच्या या कार्यास पुण्यातील सनातनी वृत्तीच्या लोकांनी विरोध केला होता. त्यांच्या अंगावर चिखलफेक केली, पण सावित्रीबाईने अत्यंत धैर्याने, जिद्दीने, तळमळीने व कौशल्याने शिक्षिका, म्हणून कार्य चालूच ठेवले. तेव्हाच शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष ना. जॉन वॉर्डन यांनी शाळेला भेट दिली असता ते म्हणाले होते. "ज्योतिबांपेक्षा त्यांच्या स्त्रीचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे. तिची योग्यता काय सांगावी? आपल्या पतीबरोबर तिने संपूर्ण सहकार्य केले व

उदाहरण १९ व्या शतकात सापडत नाही." वरील अभिप्रायातून त्यांच्या अलौकिक कार्याची आपणास कल्पना येते. 'आम्ही सावित्रीच्या लेकी' या नावाने अनेक ग्रंथ प्रकाशित होताना दिसून येतात हेच त्यांच्या कार्याचे द्योतक आहे.

संदर्भ सूची :

१. डॉ. गाठाळ एम.एस. : भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्रीजीवन, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
२. पाटील पद्मजा, जाधव शोभना : भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. साने गीता : भारतीय स्त्रीजीवन, मौजे प्रकाशनगृह, मुंबई.
४. नरके हरी : ज्ञानज्योती, सावित्रीबाई फुले, नागनालंदा प्रकाशन, पुणे.
५. माळी म. गो. (संपा.) : सावित्रीबाई फुले, समग्र वाङ्मय.

SIDDHI PUBLICATION

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

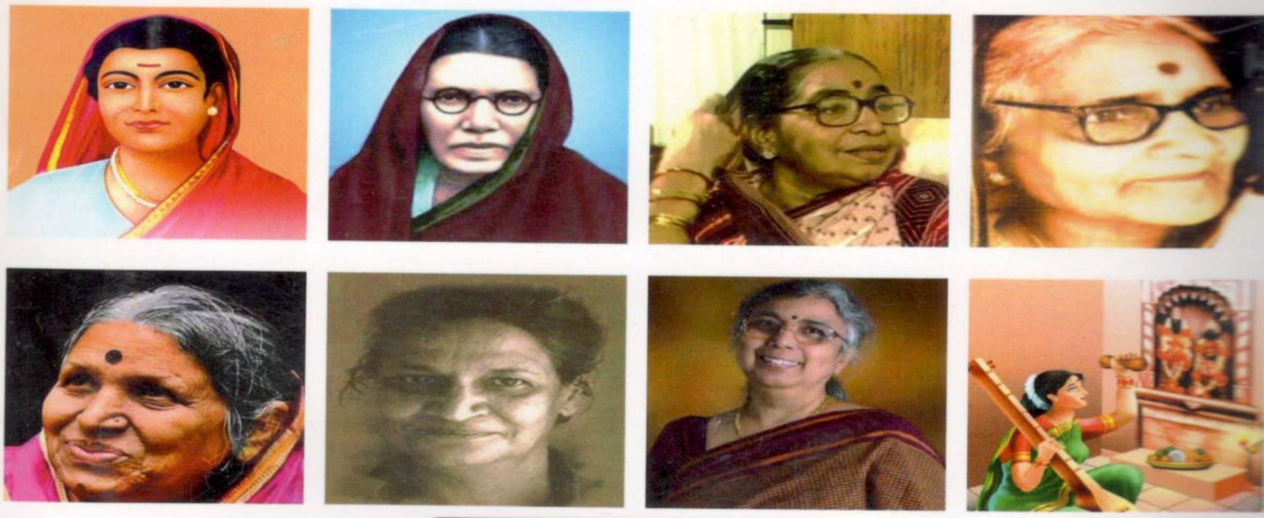

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM BHARAT INTERFACE FOR MONEY 9623979067

SIDDHI
Siddhi Prakashan Nanded

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,
Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)
Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com
Mob : +91-9623979067

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue- LV, 28 March 2022

शासकिय अध्यापक महाविद्यालय, नांदेड.
संलग्नित
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.
अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष यांच्या द्वारा आयोजित

एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिसंवाद (ऑनलाईन)

मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा

* प्रमुख संपादक *
प्राचार्य डॉ. उर्मिला धूत

* संपादक *
प्रो.डॉ. शैला सारंग

* सह संपादक *
प्रो.डॉ. वनिता रामटेके

ISSN:2454 – 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7.479

Worldwide International Inter DisciplinaryResearchJournal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol.I ISSUE – LV Year – 7 28 March 2022

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड संलग्नित

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय नांदेड अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष द्वारा आयोजित

एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिसंवाद ऑनलाईन

मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा

प्रमुख संपादक

प्राचार्य डॉ. उर्मिला धूत

संपादक

प्रो. डॉ. शैला सारंग

सह संपादक

प्रो. डॉ. वनिता रामटेके

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India)Email:Shrishprakashan2009@gmil.com

Director :**Mr. Tejas Rampurkar**

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence : House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,Taroda (KH), Nanded – 431605(India -Maharashtra) **Email:**Shrishprakashan2009@gmil.com ; umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067 **Website: www.wiidrj.com**

43.	वारली लोकगीतांतून अभिव्यक्त झालेली स्त्रीप्रतिमा	डॉ. गीता जाधव	197
44.	राजकवी भा.रा.तांबे यांच्या कवितेतील स्त्रीप्रतिमा	डॉ. महालक्ष्मी मोराळे	201
45.	"मराठी संत साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा"	अक्षय बालाजी रत्नपारखे	206
46.	आसाराम लोमटे यांच्या कथांतील स्त्री प्रतिमा	संजय नामदेवराव आठवले प्रा. डॉ. दत्ता रुस्तुमराव शिंदे	211
47.	मध्ययुगीन साहित्यातील स्त्री जाणिवा	गोविंद शंकरराव रामदिनेवार	215
48.	स्त्रीवादी साहित्य आणि समीक्षा	प्रा. आहेर डी. के.	217
49.	मराठी कथा कादंबऱ्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	श्रीमती रतन अंबादास कराड	222
50.	मराठी लोकसाहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	प्रा. निखिता वासू गावकर	226
51.	मराठी कवितेतील स्त्री आत्मवेदना	प्रा. डॉ. श्रीराम मारोतराव कऱ्हाळे	228
52.	मराठी आदिवासी कादंबरीतील स्त्री जाणीव	प्रा. नवनाथ निवृत्ती बेंडे	232
53.	मराठी दलित साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	श्रीमती चंद्रकला सटवाजी कोलगाने	236
54.	वा .म .जोशी लिखित मराठी कादंबरीतील स्त्री प्रतिमा	प्रा. राजकुमार मोरे	239
55.	महापुरूषांच्या मराठी लेखन साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	अशोक चापटे डॉ. भागिरथी गिरी	244
56.	'जावे तिच्या वंशा' या कथासंग्रहातून अभिव्यक्त झालेल्या स्त्री प्रतिमा	श्रीमती. दुर्गा सुदिन जांभळे	250
57.	मराठी दलित स्वकथनांतून अभिव्यक्त झालेल्या स्त्री प्रतिमा:	प्रा. डॉ. रेखा वाडेकर	254
58.	साठोत्तरी दलित साहित्य प्रवाहातूनव्यक्त झालेला स्त्रीवाद	डॉ. विजया खामनकर	259
59.	स्त्री सक्षमीकरण (कविता)	सौ. सागर गोविंदराव पांचाळ	262

वा .म .जोशी लिखित मराठी कादंबरीतील स्त्री प्रतिमा

प्रा. राजकुमार मोरे
दयानंद कला महाविद्यालय लातूर

स्त्रियांचे प्रश्न हे मानवी अधिकाराच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत चिंतेचे आणि गंभीर प्रश्न आहे हे प्रश्न केवळ एखाद्या राष्ट्रा र्यादित नाही तर ते संपूर्ण जगात अस्तित्वात आहे जागतिक स्तरावर स्त्रियांच्या हक्कांचा मानवतावादी दृष्टिकोनातून करण्यासाठी अनेकांनी प्रयत्न केले आहेत पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे युगानुयुगे स्त्रिया वर आणले होत आलेले आहेत व्या शतकापर्यंत हा अन्याय अत्याचार स्त्रिया निमूटपणे सहन करत होत्या स्त्रियांनाही मन आहे एक व्यक्ती म्हणून ही काही इच्छा आकांक्षा असतील त्यांनाही व्यक्ती स्वातंत्र्य विचार स्वातंत्र्य दिले पाहिजे ही गोष्ट पुरुषप्रधान संस्कृतीने रपणे लावलेली दिसते आणि स्त्रियांना या गोष्टीची जाणीव होऊ नये म्हणून तिला गृहलक्ष्मी देवता अशी उपाधी दिसून येते एकीकडे स्त्रीचा माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार हिरावून घ्यायचा तर दुसरीकडे तिला देवकीची उपमा हा विरोधाभास लक्षात घेण्यासारखा आहे यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव व्हावी त्यांच्यामध्ये हे परिवर्तन घडवून चा प्रयत्न वामन जोशी यांनी आपल्या कादंबरी लेखनातून अभिव्यक्त केलेला दिसून येतो

वामन जोशी यांचे व्यक्तिमत्व अत्यंत आदर्श होते आणि या आदर्श तत्त्वांचे पडसाद त्यांच्या सर्वच वांग्यावर पडलेली तील सामान्यपणे लेखक जे लेखन करतो त्या लेखनावर त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप उमटणे अपरिहार्य असते त्यामुळे चा अभ्यास करताना लेखकाचे वैयक्तिक जीवन समजून घेणेही आवश्यक असते त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून जिक प्रश्नांचा वेध घेतलेला दिसून येतो विवेक हा त्यांच्या कादंबरीचा प्राण आहे मुळातच त्यांचा स्वभावच विवेकवादी यांनी आयुष्यात प्रत्येक गोष्टीकडे सामान्यपणे आणि समन्वय यानेच बघितले आहे त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून स्त्री चर्चा केली स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला पण स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करताना स्त्री आणि टोकाची भूमिका घेऊ नये त त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून मांडलेली दिसते त्यांनी स्त्री व पुरुष असा लिंग भेद केलेला नाही पण दोघांनीही जिक जीवनात समन्वय साधला पाहिजे असे प्रतिपादन त्यांनी आपल्या लेखणीद्वारे केले आहे ह्या सर्व गोष्टी समजून साठी वामन जोशी यांचे व्यक्तिमत्व स्त्री जीवन विषयक त्यांचे विचार त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर झालेले विविध संस्कार या गोष्टी समजून घेणे आवश्यक आहे वामन जोशी यांच्या साहित्याविषयी वा.ल.कुलकर्णी असे म्हणतात ,"वामन मल्हार यांचे वाचल्यानंतर चित्तवृत्ती स्थिरावतात. मनाला प्रसन्नता येते अंतःकरणातील सत्य प्रवृत्तींना नवी पालवी फुटते नावरील विश्वास वृद्धिंगत होतो वृत्ती अंतर्मुख परंतु आशायुक्त बनते व जीवन विषयक ज्या प्रश्नांनी डोके भरून जाते ते दर्जाचे असतात. "वा. ल. कुलकर्णी यांचे वरील विचार, वा.म. जोशी यांच्या सर्व व्यक्तिमत्त्वाचे सारच आहे.

वा.म.जोशी यांच्या कादंबरीतील सर्वच नायिका या सुसंस्कृत आणि पांढरपेशा घरातील आहेत.याला फक्त महरिणी ही कादंबरी अपवाद आहे. रागिनी कादंबरीची नायिका रागिनी आणि सहनायिका उत्तरा या दोघीही शिक्षित तील मुली आहेत रागिनीची आई आणि उत्तराची आई दोघींनीही घरी इंग्रजी शिक्षण घेतलेले आहे उत्तरेच्या आई-लांनी तर मुलाप्रमाणेच तिचा सांभाळ केला होता ती मुलगी आहे म्हणून कोणत्याही प्रकारचे बंधन तिच्यावर लादलेली न येत नाही म्हणूनच तिच्या स्वभावात अत्यंत स्पष्टता आणि बाणेदार वृत्ती दिसून येते .सुशीलेचा देव मधील सुशीला चे ल विनायक राव व रावबा चे वडील गिरीधर राव यांची मैत्री ही किती अतूट आहे त्यांचे येणाऱ्या पीडी वरती होणारे कार हे किती मोलाची आहेत याचे वैशिष्ट्यपूर्ण वर सर्वच कादंबऱ्यांमध्ये आलेले दिसून येते. कादंबरी मधील सर्व पात्रे क्षित आणि सुसंस्कृत आहेत प्रत्येकाची स्वभाव वैशिष्ट्ये वेगवेगळी जरी असली तरी पुढील पिढीवर कोणकोणते संस्कार

SIDDHI
PUBLICATION

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

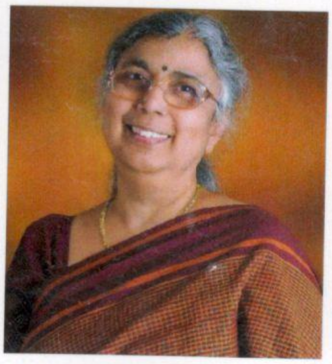

G Pay PhonePe BHIM BHARAT INTERFACE FOR MONEY 9623979067

SIDDHI
Siddhi Prakashan
Nanded.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979067

ISSN 2454-7905
9 772454 790004 >

आज़ादी का अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol.I, Issue-LXVIII, 1 October 2022

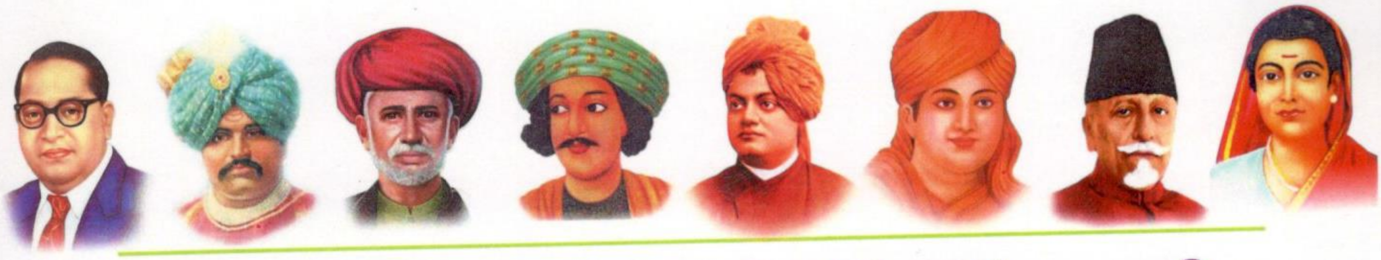

Thoughts and Works of Indian Social Reformers

भारतीय समाजसुधारकांचे विचार व कार्य

Editor in Chief
Dr. Ramkishan N. Dahiphale

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXVIII Year – 8 01 Oct. 2022

Janata Shikshan Prasarak Mandal's

MAHILA KALA MAHAVIDYALAY, AURANGABAD

(Shreemati Nathibai Damodar Thackersey Women's University, Mumbai)

Organized One Day Interdisciplinary National Conference

on

Thoughts and Works of Indian Social Reformers

:: Editor in Chief ::

Dr. Ramkishan N. Dahiphale

Principal

Mahila Kala Mahavidyalay, Aurangabad

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 – Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India – Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com / umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

72.	पेरियार रामस्वामी यांचे भारतीय समाज सुधारणेतील योगदान	प्रा. डी. एन. रिठे	271
73.	सावित्रीबाई फुले यांचे विचार व कार्य	डॉ. वनिता साबळे	274
74.	सामाजिक चळवळीतील समाजसुधारकांचे योगदान	डॉ. शिला सखाराम सहाने	277
75.	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन	प्रा. संतोष जाधव येंडाळकर	280
76.	महात्मा जोतीबा फुले यांच्या मराठी साहित्यातील सामाजिकता	प्रा. डॉ. संतोष देशमुख	285
77.	समाजसुधारकांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. सौ. कांबळे सुनिता शंकरराव	289
78.	सामाजिक चळवळीतील समाज सुधारकांचे योगदान	प्रा. डॉ. कमलाकर पी. तागडे	294
79.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचारासंबधीचा दृष्टीकोन	डॉ. बबन आमले	301
80.	मानवमुक्तीसाठी वर्णव्यवस्थेला छेद करणारे संत साहित्य	डॉ. मथुरा मेवाड	304
81.	भारतातील ग्रंथालय चळवळ आणि स्त्री उद्धारासाठी समाजसुधारकांचे योगदान	स्वप्ना प्रकाश गायकवाड डॉ. पल्लवी ज्ञानोबा मुंढे	308
82.	महात्मा गांधी यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य	डॉ. सुनील गुलाबराव पिंपळे	311
83.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मराठी साहित्याला योगदान	प्रा. डॉ. सर्वगोड एन. सी.	314
84.	बंजारा समाज सुधारक : संत सेवालाल महाराज	प्रा. डॉ. गजानन पांडुरंग जाधव	318
85.	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	प्रा. राजकुमार मोरे .	322
86.	समाजसुधारक आणि स्त्री शिक्षणाचा लढा	प्रा. सुनिल आर. वाघमारे	325
87.	भारतीय अर्थव्यवस्थेत समाजसुधारकांचे योगदान	डॉ. रामेश्वरी नरेशराव कमठम	329
88.	भारतीय महिला समाज सुधारक पंडिता रमाबाई यांचे विचार व कार्य	डॉ. अब्दुलसमद बादशहा शेख	333
89.	समाजसुधारकांचा समासुधारणेच्या कार्याचा आढावा – लोकराजा राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज!	प्रा. वंदना शामराव खोराटे	337

महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणिक क

प्रा. राजकुमार मोरे
मराठी विभाग दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

महाराष्ट्र ही संतांची आणि वीरांची भूमी म्हणून ओळखली जाते अशा पुण्य पावन भ समाजसुधारकाने आपल्या जीवनाची आहुती समाज रक्षणासाठी जनजागृतीसाठी अर्पित अर्पित केल त्यामध्ये क्रांतिकारक समाज सुधारक महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे पे झाला आणि महाराष्ट्रावर ब्रिटिश सत्तेची सुरुवात झाली. ब्रिटिशांनी येथील शासन व्यवस्थेत मुला घडून आणला या बदलांचा महाराष्ट्रात सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर फार मोठा परिणा ब्रिटिशांनी शिक्षण प्रसारावर भर देऊन महाराष्ट्रात अनेक शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या त्यांच्य महाराष्ट्रातील तरुणाची नवी पिढी निर्माण झाली पाश्चात्य विद्याविभूपित तरुणाने आपल्या सम चिकित्सक दृष्टीने पाहण्यास सुरुवात केली आपल्या समाजातील रूढी परंपरा आपल्या धर्मात शिरले लोकात रुजलेल्या अंधश्रद्धा आणि भोळ्या समजुती या सर्वांमुळे संपूर्ण समाजाचे घडून आलेले नै याची त्यांना जाणीव झाली ब्रिटन मधील उदारमतवादी विचार आणि हिंदुस्थानातील विचारवंताचे भारतात सुधारणांचे वारे वाहू लागले आधुनिक महाराष्ट्रात समाज सुधारणा चळवळ घडून सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक राजकीय इत्यादी अनेक घटक कमी अधिक प्रमाणात कारणीभूत ठ व्या शतकात महाराष्ट्रात होऊन गेलेल्या समाजसुधारकांमध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कार्य त्यांनी दलित समाज आणि स्त्री यांच्याच उद्धाराचे कार्य केले असे नव्हे तर त्याने सत्यशोधक स सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून त्यामार्फत समाजातील अज्ञान नाहीसे करून समाज आयुष्यभर प्रतिगामी विचारांच्या समाजाशी लढा दिला त्यांनी समतेसाठी चळवळ सुरू केली य यशस्वी झाले म्हणून समाज क्रांतीचे जनक या नावाने त्यांचा उल्लेख केला जातो

महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य :

महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी तत्कालीन परिस्थितीचा जेव्हा अभ्यास केला तेव्हा ज समाजासाठी एक कलंक आहे या विरोधात आवाज उठवणारे फुले हे क्रांतीचे आद्य प्रवर्तक ठरतात जन्मसिद्ध उच्च नीच्छ भाव आणि जातीव्यवस्था ही जन्मसिद्ध उच्च नीच भाव आणि अधिकार भेद होती विशेषता शेवटच्या पेशव्याच्या काळात सामाजिक नीतिमत्तेचा घात झाला स्त्रियांची नीतिम खालावली होती अशा सामाजिक परिस्थितीमध्ये समाज सुधारण्याचे प्रयत्न महात्मा फुलेंनी केले म फुले यांचे सामाजिक कार्य पुढील प्रमाणे अभ्यासता येते

1. अस्पृश्यांचे पहिले उद्धारक तत्कालीन समाजात महार मांग चांभार या जातीतील लोकां होती परंतु त्यांचे जीवन हे अत्यंत हाल अपेक्षेचे होते हे अस्पृश म्हणून गणले जात होते गु हा लाप्येष्ठा मानसिक व शारीरिक पिळवणूक यातून हा समाज अधोपतनाकडे चालला हो वंचित असलेला बहुजन समाज शिक्षणाभिमुख झाल्याशिवाय सामाजिक विपमता गुलाम नाही त्यांच्यासाठी उदरनिर्वाहाचे मार्ग खुले केल्याशिवाय त्यांचा उद्धार होणार नाही ज्योतीरावाने इसवी सन 1851 मध्ये पुणे येथे वेताळ पेठेत अस्पृश्यामाठी दोन शाळ शेतकरी व कामकरी यांचे जीवनमान सुधारण्याचे प्रमुख साधन म्हणजे शिक्षण आहे कमिशनला बजावले होते आज ही घटना सामान्य वाटत असली तरी त्यावेळी ती सामाजि विसरून चालणार नाही
2. जातिभेद नष्ट करण्याचा प्रयत्न तत्कालीन समाजात जातिभेद पराकोटीला पोहोचला हो समाजाचा विकास खुंटला गेला होता जाती व्यवस्थित ची निर्मिती आर्यभट्टाने स्वार्थासाठी आणि स्वार्थासाठी निर्माण केली हिंदू धर्म संस्था अतिसुद्रांना माणुसकीची जीवन जगण्य

यांनी 24 सप्टेंबर 1873 रोजी पुणे येथे सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली 'सर्व साक्ष ज नकोच मध्यस्थी' हे या समाजाचे ब्रीद वाक्य होते या समाजामध्ये समाजातील सर्व जात होता

शैक्षणिक कार्य

तत्कालीन परिस्थिती लक्षात घेता सामान्यतील सामान्य माणूस हा अज्ञानी होता प्रशिक्षि त्याच्या गुलामगिरीतून मुक्त करावयाचे असेल तर शिक्षणाशिवाय तरुण उपाय नाही ही बाब महा लक्षात आली तेव्हा त्याने समाज परिवर्तन व विकासाचे दृष्टीने शिक्षणाला फार महत्त्व दिले ि सांगताना महात्मा फुले असे म्हणतात विद्याविना "विद्ये विना मती गेली

मती विना नीती गेली
नीती विना गती गेली
गतीविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ."

स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नसल्याने त्यांची स्थिती वाईट होती समाजात व कुटुंबात त्य होता स्त्री ही दोषाची व अज्ञानाची खाण होती अशा रोड प्रथेवर महात्मा फुलेंनी विचार करून स्त्र मूळ आहे असे मत मांडून स्त्री दुःख निवारण्याचे कार्य त्यांनी हाती घेतले स्त्रियांमुळे समाजाचा विकास होऊ शकतो हि बाब लक्षात ही बाब लक्षात घेऊन त्यांनी स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले म्हणून शिक्षणाचे जनक म्हणून महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा गौरव केला जातो ते केवळ बोलून थांबले न मुलींची पहिली शाळा इसवीसन 1848 मध्ये बुधवार पेठेत भिडे वाड्यात मुलींची पहिली शाव त्यांचा हा उपक्रम खरोखरच अभूतपूर्व व धाडसाचा होता त्याचबरोबर शिक्षणापासून वंचित अ समाज शिक्षणाभिमुख झाल्याशिवाय सामाजिक विषमता गुलामगिरी नष्ट होणार नाही त्यांच्यासाठी मार्ग खुले केल्याशिवाय त्यांचा उद्धार होणार नाही म्हणून महात्मा फुलेंनी अस्पृश्यासाठी शाळा रीतीने स्त्री ही समाजाची मूळ असते ती जर शिक्षण घेतली तर दोन्हीही घरचा अंधार नाहीस दूरदृष्टीपणा बाळगून महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले

संदर्भ ग्रंथसूची

1) आधुनिक महाराष्ट्रातील समाज सुधारक : डॉआर एस कोंडेकर
2) आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास : दिनेश मोरे
3) महात्मा ज्योतिराव फुले : धनंजय कीर
4) महाराष्ट्रातील समाज सुधारक: व्ही एन स्वामी
5) महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास : जी एल भिडे/ एन डी पाटील

सिद्धी प्रकाशन

SIDDHI PUBLICATION

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड–431605 – महाराष्ट्र – भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.

पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

- Our Published Books -

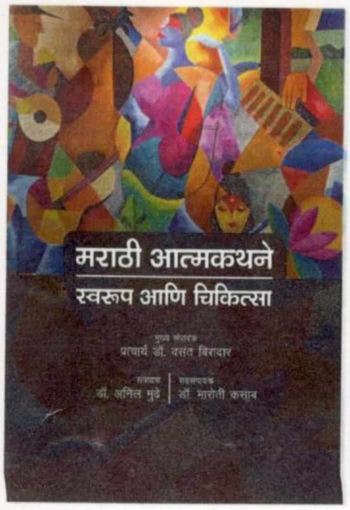

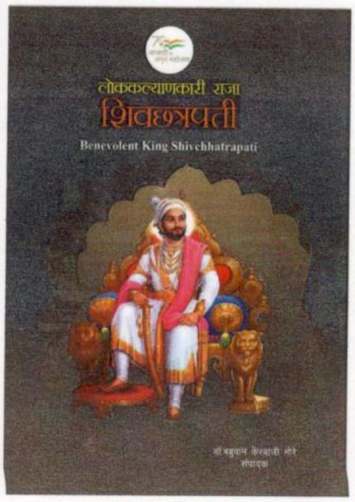

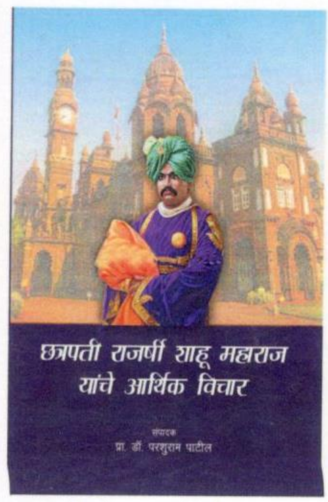

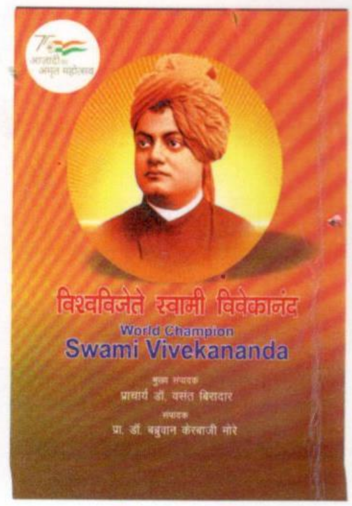

- Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM BHARAT INTERFACE FOR MONEY 9623979067

Siddhi Prakashan Nanded.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

Mrs.Pallavi L Shete, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, (Sanskriti Public School), Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979067

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. II, Issue- L, 09 April 2022

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

NAAC Accredited with 'B' Grade
Dist. Latur State : Maharashtra (433515)

One Day International Seminar (Online)
Organized By
Department of Sociology in collaboration with
Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded
On

"Yugpurush Dr. Babasaheb Ambedkar"

Editor in Chief : **Principal Dr. Vasant Biradar**
Editor : **Dr. Satish Sasane**

Address for Correspondence
Mrs. Pallavi Laxman Shete
Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Reffered)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com
Dr. Rajesh G. Umbarkar
House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)
Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067
Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषी व कामगार यक विचार	डॉ. रवीद्र म. कांबळे	77
बाबासाहेब आंबेडकरांचे साहित्यिक व्यक्तिमत्त्व	प्रा. डॉ. यादव सूर्यवंशी	81
बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही शासनपद्धती धी विचार	प्रा. डॉ. गोरे बी. एम.	86
बाबासाहेब आंबेडकर व्यक्ती व कार्य	डॉ. येरावार किरण किशनराव	89
बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	डॉ. सुनीता लिंबराज गुजर	92
बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार	अंगद श्रीपती भुरे	94
बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार व गिरी'	डॉ. शालिग्राम गोपालराव शिंदे	98
बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक ार	प्रा. राजकुमार मोरे	101
बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान	प्रा. डॉ. भुसारे एस. आर.	105
बाबासाहेब आंबेडकर : व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व	प्रा. डॉ. नवीन केशवराव सोळंके	108
बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीनिर्मूलन यक विचार	प्रा. डॉ. नंदा पंढरीनाथ कंधारे	111
बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा. डॉ. सुनीता जगन्नाथराव कुकडे	116
बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार	प्रा. डॉ. बळीराम पवार	120
बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार	आदित्य देवीदास ससाणे	122
बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार	आशा राठी (भराडिया)	126
बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार	पल्लवी प्रकाश कांबळे प्रकाश सीतराम कांबळे	128
पुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर"	डॉ. सतीश गंगाराम ससाणे	130
ोवीगीतांतून प्रकट झालेला आंबेडकरी विचार	कराड बाळासाहेब निवृत्ती	134
बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	प्रा. बालासाहेब शिवाजी पवार	138
बाबासाहेब आंबेडकर व दलित हक्क चळवळ	जोंधळे राजकुमार विष्णू	141
ा व शील – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. प्रशांत बाबुराव बिरादार	144
ण अर्थव्यवस्था नाकारणारे डॉ बाबासाहेब	श्रीमती अनिता तुकाराम यलमटे डॉ. विलास पाटील	147

. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार

प्रा. राजकुमार मोरे

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

तीय संविधानाचे शिल्पकार, दीन दलितांचे उद्धारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचं कर्तुत्व म्हणजे एक रणादायी असे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील मागासलेल्या वर्गाच्या प्रगतीकरिता र्ण जीवनाचा त्याग करून भारतीय संविधानाची निर्मिती केली. या संविधान निर्मिती मागचा मुख्य ील जातीपातीचा भेदभाव आणि अस्पृश्यतेला मुळापासून नष्ट करणे व अस्पृश्यता मुक्त समाजाची न समाजामध्ये क्रांती घडविणे हा होता. व्यवस्थेने माणसाचे जगणे इतके अगतिक आणिलाचार हे की साधा श्वास घेणे सुद्धा अवघड झालेले आहे अशावेळी मानवी अस्तित्वाची लढाई लढणाऱ्या ळ्यातील सामान्य कार्यकर्त्यांनी निराश होऊन चालणार नाही अखेरच्या श्वासापर्यंत सर्वशक्तीनिशी पाहिजे संघर्ष केला पाहिजे. यासाठी आंबेडकरांनी 'शिका ,संघटित व्हा !आणि संघर्ष करा 'हा मूलमंत्र ्यातला अज्ञानपण दूर करावयाचा असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही म्हणून शिक्षण हे' ध आहे' असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अभिव्यक्त केले आहे. हिंदू समाजाच्या अगदी खालच्या यामुळे शिक्षणाचे किती महत्त्व आहे हे मी जाणतो. खालच्या समाजाची उन्नती करण्याचा प्रश्न आर्थिक ानण्यात येते पण ही मोठी चूक आहे हिंदुस्थानातील दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्यांच्या अन्न, रा यांची सोय करून त्यांना उच्च वर्गाची सेवा करावयास लावणे नव्हे, तर त्यांच्यातला अज्ञानपणाचा रून त्यांना शिक्षण देणे गरजेचे आहे. ज्ञान हे सामाजिक शक्तीचे , समृद्धीचे व सत्तेचे उगमस्थान आहे.

क्षण

णाच्या विविध सरांचा विचार करताना प्राथमिक शिक्षणाचा प्रश्न राष्ट्रीय दृष्टीने अत्यंत मूलभूत व अशी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारसरणी होती बाबासाहेब असे म्हणतात' प्राथमिक ार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्राच्या प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुपीवर हा प्रश्न प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास कित्येक शतके लागतील म्हणूनच शिक्षणाच्या बाबतीत यदा करावा लागतो तो आघाडीस आलेल्या जगातील सर्व देशांनी सक्तीचा कायदा करून लोकांची दपार केली असे आपणास दिसून येते .जे वर्ग आधीच शिक्षणाचा लाभ घेतात त्यांच्यावर शिक्षणाची ी करावी लागत नाही ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही व जे त्या बाबतीत उदासीन असतात ा आज सक्तीच्या कायद्याची आवश्यकता असते.' वरील विचारातून प्राथमिक शिक्षण हे राष्ट्राच्या या आहे हे सिद्ध होते.

यवर्ती केंद्र

ण क्षेत्रामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पारपाडणारी व्यक्ती म्हणजे शिक्षक होय .शिक्षक हा कुठल्या ल्या जातीचा नसतो तर ज्ञान संवर्धन करुन ज्ञानप्रसार करणे आणि कुठलाही दुजाभाव न करता सर्वांना ानेने ज्ञान वाटप करणे हा मुख्य हेतू शिक्षकांचा असतो परंतु तत्कालीन परिस्थितीमध्ये उच्चवर्णीय

G Pay PhonePe BHIM
BHARAT INTERFACE FOR MONEY
9623979067

SIDDHI
Siddhi Prakashan
Nanded

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,
Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)
Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com
Mob : +91-9623979067

ISSN 2454-7905
9 772454 790004

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय शिक्षण संस्था संचलित,

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री

ता. फुलंब्री जि. औरंगाबाद. (महाराष्ट्र)

कर्मांचे डोळे ज्ञान। ते निर्दोष होआवे

मराठी विभाग आयोजित,

(श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय रौप्य महोत्सवी वर्ष, भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृतमहोत्सवी वर्ष, संत ज्ञानेश्वर माऊली यांचे ७२५ वे संजीवन समाधी वर्ष व श्री चक्रधर स्वामी यांच्या अष्ट जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त)

❖ विशेषांक ❖

सद्य:स्थितीत संत साहित्याची प्रासंगिकता

दोन दिवसीय राष्ट्रीय परिषद

(२५ व २६ मार्च २०२२)

(या विशेषांकातील लेखास अथवा कोणत्याही मजकुरास संपादक जबाबदार असणार नाहीत. याची वाचकांनी नोंद घ्यावी.)

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

39) अर्थविषयक संत वचनांची प्रासंगिकता
डॉ. महेश भाऊसाहेब थोरात, जि. औरंगाबाद ||139

40) वारकरी (भागवत) संप्रदायाचे प्रसारक : संत नामदेव
डॉ. यशवंत हाके, जि. जालना ||141

41) सामाजपरिवर्तनात संत साहित्याची भूमिका : संदर्भ संत नामदेवांची अभंगवाणी
डॉ. गजानन आनंता देवकर, जि. नांदेड ||144

42) समाज विचार परिवर्तनात संत नामदेवांची भूमिका
डॉ. राजू एस. पोपळघट, डॉ. गजानन के. सोनुने, जि. औरंगाबाद ||147

43) नाचू कीर्तनाचे रंगी। ज्ञानदीप लावू जगी ।।
प्रा. डॉ. कालिदास गुडदे, जि. परभणी ||150

44) नाचु किर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ।।
डॉ.रवींद्र आसाराम गायके, जि.जालना ||151

45) संत एकनाथ महाराज यांचे वाङ्मयीन कार्य
प्रा. डॉ. डी. पी. गिऱ्हे, जालना ||154

46) समाजपरिवर्तनात समर्थ रामदासांची भूमिका
— प्रा. बाळू भंडारे, जि. नांदेड ||156

47) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या कृषीविषयक विचारांची कालातितता
प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे, जि. उस्मनाबाद ||159

48) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : ग्रामनिर्माण कला
प्रा. डॉ. शंकर किसनराव येडले, लातूर ||163

49) महानुभाव साहित्य आणि मराठी भाषाभिमान
प्रा. स्नेहा व्यंकटराव वाघमारे, लातूर ||167

50) महानुभाव साहित्य आणि मराठी भाषाभिमान
प्रा. अक्षय बालाजी रत्नपारखे, लातूर ||169

51) महानुभाव भक्ती चळवळ आणि मराठी साहित्य
प्रा. डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे, जि. नांदेड ||173

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

04

भक्ती पंथात वारकरी संप्रदायाचे योगदान : एक ऐतिहासिक आढावा

प्रा. डॉ. फेरोज कदीर देशमुख
सहाय्यक प्राध्यापक व इतिहास विभागप्रमुख,
सर सय्यद महाविद्यालय, औरंगाबाद

****

प्रस्तावना :

वारकरी संप्रदायाचा उदय नेमका कोणत्या शतकामध्ये, कोणत्या इसवीसनात झाला, हे ऐतिहासिक प्रमाणांनी सिध्द करता येत नसले, तरी संत ज्ञानेश्वरांनी पूर्ववर्ती विठ्ठलभक्तीला पंढरीच्या वारीला एक तात्त्विक अधिष्ठान देऊन या भक्तीपरंपरेला संप्रदायाचे संघटनात्मक स्वरुप दिले, हे मात्र निर्विवाद मानले जाते. वारकरी संप्रदायाचा पाया ज्ञानदेवांनी घातला, अशी ज्ञानदेवांच्या कार्याची महती खुद्द तुकाराम महाराजांनीच वर्णन केलेली आहे. यामुळेच सर्व अभ्यासक वारकरी संप्रदायाची चिकित्सा व मूल्यमापन मध्ययुगीन धर्मसंप्रदाय म्हणून करताना दिसतात. एकंदरीत संत ज्ञानेश्वरांनी तात्त्विक अधिष्ठान देऊन या भक्ती परंपरेचा पाया घातला तर संत तुकाराम त्याचे कळस झाले.

वारकरी कुठल्याही महाराष्ट्रीयन माणसाला परिचीत असणारा शब्द! शब्दाच्या उच्चारापाठोपाठ एक विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व डोळ्यांपुढं उभं राहतं. भाळावर बुक्का, गळ्यात तुळशीची माळ, हाती टाळ, खांद्यावर पताका कसलेलं धोतर आणि उपरणं, तोंडामध्ये रामकृष्ण हरी असा अखंड जप. ऊन, पाऊस, थंडी, वारा यांची पर्वा न करता पंढरपुराच्या दिशेनं पडणारी झपझप पावलं इतर अनेक देवांच्या दर्शनाला जाणारे, अगदी नियमितपणे जाणारे लोक असतात. पण त्यांची गणना वारकर्यांमध्ये होत नाही. वारकरी म्हटलं की तो पंढरपूरची वारी करणाराच हा अर्थ होतो. याचाच अर्थ वारकरी या शब्दातून बाह्य रुपाबरोबर एका विशिष्ट तत्त्वज्ञानाला कवटाळणारा माणूस हा अर्थ निश्चितपणे व्यक्त होतो. वारकरी ही आता एक संकल्पना आहे, तिच्यामागे संतांची फार मोठी परंपरा आहे. वारकरी होणे म्हणजे एक विशिष्ट तात्त्विक दृष्टी स्वीकारणं, मूल्यं स्वीकारणं आणि जीवनाची पध्दती अंगिकारणं तात्त्विक होय. जो वारी करतो तो वारकरी. वारी शब्दाची व्याप्ती शोधण्याचे प्रयत्न संशोधकांनी केलेले आहेत. कै. राजवाडे यांच्या मतानुसार (बहिरट १९८४ पृ. २) वारी म्हणजे प्रवाशांची टोळी. अमरकोशानुसार वार या शब्दाचा अर्थ संघात, समुदाय (२.५.३६) आणि अवसर (३.३.१६२) से आहेत, तसेच मेदिनी कोशात वार चा एक अर्थ समूह असा आहे. ज्ञानेश्वरीत विविध ठिकाणी वारी शब्द आहे.१ संत साहित्यात वारकरी शब्दाचा उल्लेख दिसून येतो.

उदाहरणार्थ,

याचि एकेपरी । रुपकचिया कुसरी ।
सारीतसे वारी । संसाराची । १५.४२२

इथे वारी हा शब्द फेरा किंवा खेप अशा अर्थाने आला आहे. (बहिरट, १९८८, पृ. ३) मोल्सवर्थच्या d kskuq kj okjh pkv Fkfny s k v kgs The practice of proceeding regularly at recurring monthly or annual periods on pilgrimage to any sacred place.

महाराष्ट्रातल्या प्रत्येक गावात वारकरी पंथाचा माणूस निश्चितपणे सापडणारच, एवढी या संप्रदायाची व्याप्ती आहे. गावोगावी वारकरी माणूस सापडतो.

वारकरी संप्रदायाला माळकरी किंवा भागवत पंथ असंही म्हटले जाते. माळकरी का? तर पांडूरंगाला प्रिय असणाऱ्या तुळशीची माळ हे लोक गळ्यात घालतात. पांडूरंगाला जीवन अर्पण केल्याचं प्रतीक म्हणजे ही माळ आहे. भगवंताला आपलं सारं काही देऊन टाकणारा भक्त तो भागवत. भागवत म्हणजे भक्तीप्रधानता. एकनाथी भागवतात संदर्भ आहे.३

दारा सुतगृहप्राण । करावे भगवंताशी अर्पण ।
हे भागवतधर्म पूर्ण । मुख्यत्वे भजन या नांव ।
— एकनाथी भागवत २—२९८

घरदार, बायकामुले आणि प्राणसुध्दा भगवंताला अर्पण करावे, हाच पूर्ण भागवतधर्म आणि त्याचेच नाव मुख्य भजन होय.

हळुवारपणे चित्रण केलेले आहे. श्रीकृष्ण परमात्म्याच्या सगुण प्रेमस्वरूपाची अनुभूती ही कधीही न संपणारी आहे. संयोगाने विरह व विरहाने संयोग असा हा ह्रदयंगम सोहळा ज्ञानदेवांच्या विरहिणीतून प्रकट झाला आहे. काळ्या दादुल्याच्या वेधात संयोग वियोगाची सुरंग अनुभूती तरळ आहे. तेथे त्यागात भोग म्हणजे वियोगात संयोग प्रेमळ नव्हाळी आहे.

सुखाचा निधी सुखसागरू जोडला। म्हणोनि काळ दादूला मज पाणारी गे माये ।।

भक्तीचा सौरस साधण्यात जीवनाची सफलता आहे. व त्यासाठी नामस्मरणाचा राजमार्ग ज्ञानदेव सांगतात नामस्मरण म्हणजे प्रभुचे स्मरण,त्या स्मरणाने वेध व त्या वेधाने विरह—विराहात प्रभुचे आलिंगन व पुन्हा विरह व अलिगंन असा अनुभव व्यक्त केला आहे.

सारांश :

आपल्या अभंगांमधून संतांची संगती करा, असा बोध ज्ञानदेवांनी केलेला आहे. कुठला प्रकाश पडणार आहे. एखाद्याचे घर जळत आल्यानंतर पाणी शिंपडून काहीच उपयोग होत नाही. त्याप्रमाणे शरीर आहे जोपर्यंत शरीर चांगले आहे. तोपर्यंत भक्तीची साधना करावी असेच ज्ञानदेवांनी सुचविले आहे. अनेक छटांची भाव अवस्था ज्ञानदेवांनी अभंगांमधून व्यक्त केलेली आहे. म्हणूनच त्यांच्या अभंगांना भावगीताचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे.

⌘⌘⌘

24

ज्ञानेश्वरीतील कर्म आणि ज्ञानविचार

प्रा. राजकुमार त्र्यंबक मोरे
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

****

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्र ही संताची आणि वीरांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. समाजावर जेव्हा केव्हा संकट येतात तेव्हा तेव्हा समाजाला तारण्यासाठी व समाजप्रबोधन करण्यासाठी संताचा जन्म होतो. संत ज्ञानेश्वर यांचे कार्य अतुलनीय व महान आहे. महाराष्ट्राचे अराध्य दैवत श्री विठ्ठल यांचे वास्तव पंढरपूरी असल्यामुळे पंढरपूरची वारी नित्त्य नियमाने जो करतो त्याला वारकरी म्हणतात. अशा वारकरी मंडळींना संघटित करून त्यांचा एक संप्रदाय निर्माण केला. त्यालाच वारकरी संप्रदाय असे म्हणतात. या वारकरी संप्रदायाचा पाया संत ज्ञानेश्वर यांनी रचला व भागवत धर्माचे तत्त्वज्ञान सर्वसामान्यापर्यंत पोहचविण्याचे महान कार्य केले. हे त्यांचे कार्य म्हणजे मराठी साहित्यातील ऐतिहासिक दस्तऐवजच आहे. असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही.

संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टी आणि हरिपाठ असे एकापेक्षा एक सरस असे ग्रंथ लिहून मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध केले आहे. 'ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथालाच 'भावार्थदीपिका' असेही संबोधले जाते. 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ म्हणजे भगवद्गीतेवरील भाष्य होय. भगवद्गीतेतील तत्त्वज्ञान हे संस्कृत भाषेत होते. तेव्हा त्या ग्रंथातील तत्त्वज्ञान व अनमोल विचार सर्वसामान्यापर्यंत पोहचवायचे असेल तर या ग्रंथांचा मराठीत अनुवाद होणे गरजेचे आहे. ही बाब लक्षात घेऊन त्यांनी साध्या, सोप्या, सुबोध मराठी भाषेत भाषांतर करून 'ज्ञानेश्वरी' ग्रंथाची रचना केली. या ग्रंथाचे पारायण आजही खेडोपाडी, गावागावात केले जात